ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੰਵਾਦ ਯਾਤਰਾ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ

ਸੰਤ ਨਿਵਾਸ, ਸਵਰਨ ਕਲੋਨੀ, ਗੁਜਰਾਲ, ਜੰਮੂ
✆ 9906566604

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539), ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਵੱਧ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤਾ ਪੈਦਲ, ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ, ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕੀਤਾ।

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਬਾਣੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਤਿਸੁ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ॥ (ਅੰਕ: ੫੧੫)

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਤਾਬ 'ਦਬਿਸਤਾਨਿ-ਮਜ਼ਹਾਬ'[1] ਕਰਤਾ ਮੋਬਿਦ ਜ਼ੁਲਫਕਾਰ ਅਰਦਸਤਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇ ਪੰਥ, ਸੁਭਾਉ, ਤਾਲੀਮ, ਬਾਣੀ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-

- ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਆਂ ਕਿ ਮਾਰੂਫ਼ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੰਦ ਵ-ਬੁਤ-ਵ ਬੁੱਤਖਾਨਾ ਅਹਿਤਕਾਦ ਨਦਾਰਦ
- ਮੋਦੀਆਂ ਅਸਤ ਕਿ ਗਲਾਤ ਬ ਦਸਤੇ ਊ ਬਾਸ਼ਦ
- ਚੂੰ ਦਰ ਨਾਨਕ ਆਸਰੇ ਅਜ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਯਾਫ਼ਤ
- ਦਸਤ ਅਜ਼ ਆਜ਼ਰਦਨੇ ਊ ਬਾਜ਼ ਦਾਸ਼ਤ
  ਨਾਨਕ ਕਾਇਲ ਤੋਹੀਦ ਬਾਰੀ ਬੂਦ ਹਰਕਤੇ ਅਜ ਵ ਜ਼ਾਹਰ ਨ ਸ਼ੁਦ ।
- ਮੁਰੀਦਾਨਿ ਊ ਰਾ ਬ ਜ਼ਬਾਨਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਰੇਨਾ ਬਾਸ਼ਦ ਵਸੀਲਾ-ਇ-ਤਕੱਰਬਾ-ਇ-ਹੱਥ ਨਿਆਜ਼ਰਦਨੇ।
- ਜਾਨਵਰ ਅਸਤ ਬੀਸਤ
  ਰਾਸਤੀ-ਆਵਰ ਕਿ ਸ਼ਵੀ ਰਸਤਗਾਰ
  ਰਾਸਤੀ ਅਜ਼ ਤੇ ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਜ਼ ਕਰਦਗਾਰ
  ਗੁਫਤੰਦ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਖ਼ੁਦਾਇ ਅਸਤ।"

ਅਰਦਸਤਾਨੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਕਈ ਮੁੱਢਲੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ 1658 ਸੀ.ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸੁਰਾਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ 1581-1640 ਸੀ.ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਜੋ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ 1634 ਸੀ.ਈ. ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ 1815 ਸੀ.ਈ. ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਥਾਮਸ ਕੋਲਬਰੁਕ (H.T. Colebrook) ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ । ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ 1872 ਸੀ.ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ[2] (Dr. Trumpp) ਨੇ ਇਸ ਖਰੜੇ ਵੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ। 1882-87 ਸੀ.ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ, ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਪੀਆਂ ਛਾਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ (ਪੁਰਾਤਨ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ[3] (ਕੈਲਾਸ਼) ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ (ਕੈਲਾਸ਼) ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ

www.sanvad.org
ISSN : 2395-1273

ਹੈ । ਬੀਜ ਬਿਹਾੜੇ ਦੇ ਪੰਡਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਫਿਰਿ ਜਾਇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੁਮੇਰ ਪਰਿ ਸਿਧਿ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਆਈ। (ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ: ੨੮)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਨੂੰ 'ਮੇਰ' ਜਾਂ 'ਮੇਰੂ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਯਕ-ਦਿਲ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰੂ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਕੈਲਾਸ਼' ਪਰਬਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰਮਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਲੰਕਾ, ਨੇਪਾਲ, ਸਿੱਕਮ, ਭੂਟਾਨ, ਤਿੱਬਤ, ਚੀਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਦਨ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ, ਇਰਾਕ, ਪੈਲਸਟਾਈਨ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ (ਇਜੈਪਟ, ਸਦਾਨ, ਐਬਸੀਨੀਆ), ਸੀਰੀਆ, ਤੁਰਕੀ, ਐਜ਼ਰਬਇਜ਼ਨ (ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਆਰ.)। ਇਰਾਨ, ਰੂਸੋ-ਤੁਰਕਸਤਾਨ, ਬਗਦਾਦ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਸ਼ਕਾਰਾਦਵੀਪ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੋਕੇ 'ਐਨਟਾਰ ਟੀਕਾ' ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਮ ਹੈ।

> ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ 24 ਸਾਲਾਂ (1497-1521 ਸੀ.ਈ. ਤੱਕ) ਵਿਚ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਪਹਾੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਵੱਲ 1515 ਤੋਂ 1517 ਸੀ.ਈ. ਤੱਕ ਕੀਤੀ।[4]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਿਬਾਸ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

> "ਤ੍ਰਿਤੀਆਂ ਉਦਾਸੀ ਉਤਰਖੰਡ ਕੀ ਉਦਾਸੀ ਕਰਣਿ ਲਗੈ। ਤਿਤੁ ਉਦਾਸੀ ਅਕ ਦੀਆਂ ਖਖੜੀਆਂ ਅਤੈ ਫੂਲ ਅਹਾਰੁ ਕਰਦਾ ਥਾ, ਪਰਿ ਸਕੇ, ਅਤੈ ਪੈਰੀਂ ਚਮੜਾ, ਅਤੈ ਸਿਰਿ ਚਮੜਾ, ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਲਪੇਟਿਅਸੁ, ਅਤੇ ਮਾਥੇ ਟਿੱਕਾ ਕੇਸਰ ਕਾ...."[5]

ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਵਲ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਉਂਟੇਨੀਅਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਦੇਹੀ ਦੁਆਲੇ ਚਮੜਾ ਅਤੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਮੋਟੇ ਰੱਸੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਠਾਰ (ਕੁਹਾੜੀ) ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਫੜੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੱਸੂ ਲੋਹਾਰ ਤੇ ਸ਼ੀਹਾਂ ਛੀਂਬਾ ਵੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਬਗੈਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਕੱਜੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਣਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਰੜੀ ਹੱਡੀ ਅਤੇ ਜਫ਼ਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਡਰਨ ਮਾਉਂਟੇਨੀਅਰਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਜੋ ਰਸਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਉਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਰਾ ਮਾਰਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ: ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਟਾਲਾ, ਜਸਰੋਟਾ, ਰਵਾਲਸਰ, ਪੁਰਮੰਡਲ, ਬਾਹੂ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜਾਮਦੇਵ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ (ਜੰਮੂ), ਗਰਭਯੋਨੀ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ, ਸੀਰ ਮੰਜ਼ਲਾ (ਰਾਮ ਨਗਰ), ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ, ਭਦਰਵਾਹ, ਕੈਲਾਸ਼-ਪ੍ਰਬਤ, ਨੇਪਾਲ, ਸਿੱਕਮ, ਭੂਟਾਨ, ਤਿੱਬਤ, ਚੀਨ, ਲੇਹ-ਲਿਦਾਖ, ਕਾਰਗਿਲ, ਸਕਰਦੂ, ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ, ਪਹਿਲਗਾਮ, ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਤਨਾਗ, ਬੀਜ ਬਿਹਾੜਾ, ਅਵਾਂਤੀਪੁਰਾ, ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀ, ਚਿਨਾਰ, ਬੇਰਵਾ, ਮੰਦਰ , ਮਸੀਤ, ਹਰੀ ਪਰਬਤ, ਵੂੱਲਰ ਝੀਲ, ਕਾਮਰਾਜ਼ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਕਰੋੜ ਤੀਰਥ, ਉੜੀ ਦੇ ਰਸਤਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁੱਜੇ ਸਨ!

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਟਾਲੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਬਾਖਤਾ (ਜਸਰੋਟਾ) ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਿਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾ ਤੋਂ ਕੱਢਕੇ, ਇਕ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਧੇ ਰਵਾਲਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮੰਡਲ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਗਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਥੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੂ ਕਿਲ੍ਹੇ (ਜੰਮੂ) ਕੋਲੋਂ ਤਵੀ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ 'ਜਾਮਦੇਵ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ' ਆ ਗਏ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਨੁਸਾਰ:

"ਤੱਤ ਛਿਨ ਜੰਮੂ ਪੁਰ ਮਹਿ ਆਏ ।"

ਜੰਮੂ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਵਿੱਚਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਰਭਯੋਨੀ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ (ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵੀ) ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਟੜੇ ਕਸਬੇ ਲਾਗੇ ਤ੍ਰਿਕੂਟਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕੋਲ ਸਥਿੱਤ ਹੈ। ਜੰਮੂ ਦੀ 'ਜਾਮਦੇਵ ਗੁਫ਼ਾ' ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ:

"ਜਗ ਪਰਬੋਧਹਿ ਮੜੀ ਬਧਾਵਹਿ।
ਆਸਣ ਤਿਆਗ ਜਾਹੇ ਸਭ ਪਾਵਹਿ।
ਮਮਤਾ ਮੋਹੁ ਕਾਮਣ ਹਿਤਕਾਰੀ।
ਨਾ ਅਉ ਧੂਨੀ ਨਾ ਸੰਸਾਰੀ।"[6]

ਗਰਭਯੋਨੀ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।

"ਛੋਡਹੁ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੂੜ ਕਬਾੜਾ। ਕੂੜ ਮਾਰੇ ਕਾਲ ਉਛਾਹੜਾ।
ਸਾਕਤ ਕੂੜ ਪਚਹਿ ਮਨ ਹਉਮੈ ਦੁਹ ਮਾਰਗ ਪਚੇ ਪਚਾਈ ਹੇ।
ਛੋਡਹੁ ਨਿੰਦਾ ਤਾਤ ਪਰਾਈ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਦਝਹਿ ਸਾਤਿ ਨ ਆਈ।
ਮਿਲ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਨਾਮ ਸਮਾਲਹੁ ਆਤਮ ਰਾਮ ਸਖਾਈ ਹੇ ।"[7]

ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਸ਼ਚਤਾਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਰਨੀ ਲੱਗੇ। ਇਸਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਮਹਿੰਦੀ ਪੀਰ ਦੇ ਮਜ਼ਾਵਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਲਤੂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟਾ ਕੇ, ਇਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ:

ਕੂੜ ਬੋਲ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਏ। ਅਵਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਣ ਜਾਇ।
ਮਠਾ ਆਪ ਮਹਾਏ ਸਾਥੇ। ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ।[8]

ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਥੀ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ੀਰ ਮੰਜਲਾ (ਰਾਮਨਗਰ) ਗਏ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਬਿਖੜਾ ਪੈਂਡਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ 'ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਬਾਗੀਚੀ' ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉੱਥੋਂ ਹੀ 'ਭਦਰਵਾਹ' ਆਏ ਸਨ । ਉੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਕਾਲਪੁਰੱਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਸਤਿਉਂ ਛੱਤਰਗਾਲਾ ਪਾਸ ਆਦਿ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦ ਹੋਏ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਕੈਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇਪਾਲ, ਸਿਕਮ, ਭੂਟਾਨ, ਤਿਬੱਤ, ਚੀਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਆਏ ਸਨ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਕੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ[9] ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ 30 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ[10] ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਦੇ ਬਣੇ ਚਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਆਮ ਮਾਉਂਟੇਨੀਅਰਾਂ ਨੇ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੱਦਾਖ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਪੈਂਗੌਂਗ ਝੀਲ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਚਸ਼ੂਲ, ਉੱਪਸ਼ੀ, ਕਾਰੂ, ਹੇਮੂਸ ਗੁਫਾ, ਲੇਹ, ਨਿੰਮੂ, ਬਾਸਗੋ ਅਤੇ ਖਲਾਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ 'ਗੁਫਾ ਹੇਮਸ' ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਆਖਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਸਥਾਨ ਸਕਰਦੂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। । ਸਕਰਦੂ, ਜਿਸ ਨੂੰ "ਨਾਨਕ ਪੀਰ ਦੀ ਥਾਂ " ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਕਲੰਦਰ ਗੋਸ਼ ਬੁਖਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਸੀ। ਸਕਰਦੂ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਿਤ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ ਭਾਵ ਖਾਲੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ । ਲੇਹ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਉੱਚੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸਾਲ 1517 ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ

ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਦਾਤਨ ਮਸਵਾਕ (ਟਹਿਣੀ) { Salvadora Persica } ਲਗਾਈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਰਹਿਤ ਲੱਦਾਖ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੁੱਖ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਤਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਬੋਧੀ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਸਗੋ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਿਰਤਾਂਤ[11] ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਿੰਡ ਨਿੰਮੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਕਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਅਤੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਕੱਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਕਸ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਤਾ ਦੀ ਇਕ ਆਭਾ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਮੋੜ ਲੈ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਇਰਾਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਇਕ ਭੈੜੇ ਰਾਕਸ਼ ਨੇ, ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਰੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅੱਗੇ ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ, ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਮ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਝੁਕਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਰਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਛੋਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਜੋਕੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਘੁਲ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਰਾਕਸ਼ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਮਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅਛੂਤ ਰਿਹਾ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ, ਗੁੰਮਰਾਹਕੁੰਨ ਗੁੱਸੇ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਰਾਕਸ਼ ਨੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਸਮਝੇ ਗਏ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲੱਤ ਮਾਰੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ, ਰਾਕਸ਼ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਇਸਦੀ ਉਪਜ ਵਾਲੀ ਸਤਹ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਰਾਕਸ਼ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਉਸ ਪਲ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਜ਼ਮਤ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲੇ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ, ਰਾਕਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮਾਫ਼ੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਅੰਤ ਦਇਆ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰਾਕਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬੁੱਧੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਕਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ ਇਕ ਅੱਜ ਵੀ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੂਹ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੱਥਰ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਅਮਿੱਟ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਆਸਣ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਭਗ 9 ਫੁੱਟ, ਚੌੜਾਈ 8 ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ 1.5 ਫੁੱਟ. ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੁਣ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੱਥਰ ਸਾਹਿਬ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਇਸ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਰਗਿਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਕਾਰਗਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਇਕਾਂਤ ਲਾਟ ਦੇਖੀ। ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੱਕ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਅਤੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ, ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਘਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਤਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਕ ਸਮਰਪਿਤ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ "ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਲੀ, ਕਾਰਗਿਲ" ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। "ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਾਹਿਬ ਕਾਰਗਿਲ ਨਾਮ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਮਲ ਵਰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਇਆ।

ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਇਆ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਕਾਰਗਿਲ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਾਲਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਅਮਰਨਾਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤਹਿ ਤੇ ਚਲਿ ਗੁਰ ਆਏ ਅਗਾਰੀ। ਅਮਰਨਾਥ ਪੇਖਯੋ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾਰੀ।
ਅਮਰ ਕਥਾ ਜਹਿਂ ਬੈਠਿ ਸੁਨਾਈ। ਸਵਿਹਿ ਸਵਿਾ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਕਤ ਥਿਰਾਈ।[12]

ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਨਗਨ ਹੋ ਕੇ ਅਣਆਈ ਮੌਤ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੋਗੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਜੱਪਣ ਬਗੈਰ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਅਣਿਆਈ ਮੌਤ ਮਰਨੋਂ ਹੱਟ ਗਏ ਸਨ । ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ 30-35 ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌੜੀ ਸੋ ਕੁ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਮੁਹਰੇ ਮੁਹਰੇ ਤੋਂ। ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਥੜੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਥੜਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਤੇ ਪੱਛਮ ਕੰਨੀ ਦਾ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੈ, ਤਿੰਨੋ ਥੜੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੈ ਪਰ ਪਾਂਡਿਆ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ।[13]

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਗੁਫ਼ਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ।

'ਅਮਰਨਾਥ' ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਪਹਿਲਗਾਮ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨਦੀ ਲਿੱਦਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ । ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਥੇ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ' ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਗਾਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਐਸ਼ੁ-ਮੁਕਾਮ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਆਜੜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੋਅ ਕੇ ਪਿਲਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰ ਪਹਾੜੀ 'ਸੁਖਦੇਵੀ' ਕੋਲ ਬੈਠੇ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਲੀ ਹਸਨਾ (ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਰਵਾਹਾ) ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਟਮਾਰ (ਡਾਕੂ/ਲੁਟੇਰੇ) ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਲੀ ਆਪਣੇ ਇੱਜੜ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਇੱਜੜ ਹੀ ਮੂਰਛਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਪਾਲੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਦੁਬਾਰਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੁੰਬੇ ਮਰ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ (ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਕਹਿੰਦਾ ਜਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁੰਬੇ ਉੱਠਕੇ ਘਾਹ ਚਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੱਛ ਭਵਨ (ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ) ਪੁੱਜੇ। ਮਟਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਮੱਛ ਭਵਨ ਹੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸਾਈਕਲ ਯਾਤਰੂ ਆਪਣੀ 1932 ਈ. ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਸ ਜਲ

www.sanvad.org
ISSN : 2395-1273

ਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਜੋ ਪਾਂਡੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਨੇ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਪਾਸ ਹੀ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਤੱਪ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਤ ਵੀ ਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਨੇ ਆ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਲਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਭਵਨ ਕੁੰਡ ਸੀ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਸਰੋਵਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜਕਲ੍ਹ ਵੀ ਭਵਨ ਕੁੰਡ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਭਵਨਕੁੰਡ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜਿਸ ਵਕਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਮੱਛੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂੰਹਦੇ ਸਾਰ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੌਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਣੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਹਾ ਤੇ ਹੰਸੂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਕੌਤਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੱਛੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸਦਾ ਹੈ।

ਮਟਨ ਨਗਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੱਖੀ ਪੰਡਿਤ ਮੁੰਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪੋ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਵੋ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਮੁੰਕਦੇ, ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਨੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਢੱਠ ਗਈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਥੜ੍ਹੇ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਡਿਪਟੀ ਐਡਮਿਨਸਟੇਟਰ) ਅਫ਼ਗਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੁਖਜੀਵਨ ਮੱਲ ਗੋਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੱਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਬੀੜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ (ਪੈਗ਼ਾਮ, ਮਟਨ ਅਤੇ ਮਾਈਗਾਮ) ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਿੰਡ ਡੋਗਰਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰੇ ਖਾਲਸਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਪੱਟੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਿੰਘ ਬਾਰਾਮੂਲਾਂ ਵਾਲਾ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਹਨ?

ਮਟਨ ਇਕ ਤਾਂ ਮਾਰਤੰਡ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖੰਡਰਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜੋੜਵੇਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਬੜਾ ਮਕਬੂਲ ਸੀ। ਮਾਰਤੰਡ ਦਾ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ $33^0.45'$ ਅਤੇ ਰੇਖਾਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ $75^0.16'$ ਅਤੇ ਉਚਾਈ, 5,817 ਫੁੱਟ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਦਰ ਮਾਰਤੰਡ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਪਾਂਡੋ-ਕੌਰੋ ਵੀ[14] ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਂਡੋ ਅਤੇ ਕੌਰੋ ਦਾ ਘਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਕਰੇਵੇ ਦੇ ਕੋਲ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਗਰ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਮੌਜੂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਚਾਈ 40 ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਾਂਡੋ ਦਾ ਘਰ' ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਤੰਡ ਤੋਂ ਭਾਵ "ਸੂਰਜ" ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੰਦਰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ, ਇਹ ਮਾਰਤੰਡ ਦਾ ਮੰਦਰ ਕਦੋਂ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀ ਗਵਾਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸੰਗੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ 370 ਤੋਂ 500 A.D.[15] ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਟਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਅਤੇ 'ਕਮਾਲ' ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਟਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਮਾ ਚੋਪਾ ਨਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਤਾਲਬ, ਮੁਕੰਮਲ ਜ਼ਾਹਿਦ ਪਰ ਇਲਾਹੀ ਵਸਲ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਟਨ ਦੇ ਜੋੜੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਏ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਡੰਗਰ, ਭੇਡ-ਬੱਕਰੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਡਾਂਗਰੀ ਤੇ ਆਜੜੀ ਵੀ ਨੂਰੋ ਨੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ । ਕਮਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕੀਦਤ ਤੇ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ ਨੂਰ ਨਾਲ ਫੇਜ਼-ਯਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਾਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਤਾਲਬ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਰੀਦੇ-ਖ਼ਾਸ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮਟਨ (ਬੀਜ ਬਹਿੜਾ) ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਆਪਣੇ ਇਲਮ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੋ ਊਠਾਂ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੱਦ ਕੇ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸੇ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਂਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਚੱਲ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਕੋਲ ਕਈ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Super Natural Powers) ਸਨ। ਕਮਾਲ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਵੀ ਜੋੜੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ (ਮਟਨ) ਕੋਲ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਮਿਲਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਤ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਕੋਲ ਇਕ ਚਟਾਈ (Carpet) ਸੀ ਜਿਸ ’ਤੇ ਉਹ ਬੈਠ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਦਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਲ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਆਪਣੀ ਚਟਾਈ ’ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮਟਨ ਦੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਏ ਬਗੈਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ‘ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਇਆ ਨਾਨਕ’ ਕਿਥੇ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਹ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਹਉਮੈਂ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ[16] ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੈਦਲ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਚਲ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ‘ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਏ?’ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਲ੍ਹ ਘੁੱਪ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸੈਂ ।’’

ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਖਰ-ਦੁਪਹਿਰੇ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ‘ਹੰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਹੈ?’ ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਲ੍ਹ ਤੂੰ ਚਟਾਈ (Carpet) ’ਤੇ ਉਡ ਰਿਹਾ ਸੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ (Superman) ਹੈਂ। ਪੰਖ ਤੇ ਪੰਛੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ?[17] ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਝੂਰਨ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕਪਟ ਦੇ ਗੜ ਤੋੜ ਕੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ:-

ਦੁਧ ਬਿਨੁ ਧੇਨੁ ਪੰਖ ਬਿਨੁ ਪੰਖੀ ਜਲ ਬਿਨੁ ਉਤਭੁਜ ਕਾਮਿ ਨਾਹੀ॥
ਕਿਆ ਸੁਲਤਾਨੁ ਸਲਾਮ ਵਿਹੂਣਾ, ਅੰਧੀ ਕੋਠੀ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਨਾਹੀ॥੧॥ (ਰਾਗੁ ਆਸਾ, ਅੰਕ ੩੫੪)
ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀਅਹਿ ਸਾਥ॥
ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੇੜੀ ਪਾਈਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀਅਹਿ ਖਾਤ॥
ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਬਰਸ ਬਰਸ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਮਾਸ॥
ਪੜੀਐ ਜੇਤੀ ਆਰਜਾ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਸਾਸ॥
ਨਾਨਕ ਲੇਖੈ ਇਕ ਗਲ ਹੋਰ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਖ॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ, ਅੰਕ ੪੬੭)

ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਬੇ-ਅਮਲ ਇਲਮ ਦੀ ਬੇਅਰਥ ਪੰਡ ਦੇ ਭਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਢਹਿ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇੰਝ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਮੁਕੰਦਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਬਣੇ। ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ‘ਬੀਜ ਬਿਹਾੜੇ’ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ। ‘ਮਟਨ’ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਤਨਾਗ ਗਏ। ‘ਨਾਗਬਲ’ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ, ਇਥੇ ਵੀ ‘ਮਟਨ ਸਾਹਿਬ’ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੱਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਉਸਾਰੇ ਸਨ ਪਰ ਡੋਗਰਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਅਲੋਪ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘‘ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ’’ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:

...ਤਾਲ ਵਿਚਾਲੇ ਥੜਾ ਬਣਾਕੇ
ਗੁਰ ਬੈਠ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਇਆ

.... ਧਰਮਸ਼ਾਲ -ਛੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ
ਥੜਾ ਵਿਚਾਲੇ ਬਣਾਇਆ,
ਜਿਸ ਤੇ ਬੈਠ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮੂਧਾ
ਸਤਿਗੁਰ ਕੋਲ ਖਿੜਾਇਆ।
ਨਾਨਕ-ਛੁਹ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ

www.sanvad.org
ISSN : 2395-1273

ਬਗਦਾਦ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ
ਨਾਨਕ -ਛੁਹ ਦਾ ਥੜਾ ਬੰਗਲਾ
ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਭੰਨ ਗੁਵਾਇਆ।

(ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ੨੦੧੧, ਅੰਕ ੭੮)

ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਟਨ ਅਤੇ ਅਨੰਤਨਾਗ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਸਨ? ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਬੜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਰਵਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਖੂਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬਹਿਰੂਪ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਗੜਦਾ-ਵਿਗੜਦਾ 'ਬੇਰਵਾ' ਕਹਿਲਾਇਆ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹ 'ਬਹਿਰੂਪ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਿਲਤਮ ਪੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਥੇ 'ਭੱਦਰਕਾਲੀ ਦੇਵੀਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਤੀਰਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਬੇਰਵੇ ਪਿੰਡ' ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਫ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮਕਬੂਲ ਹੈ ਕਿ

'ਸ਼ਿਵਮੱਤ' ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਭਿਨਵ-ਗੁਪਤ (ਦਸਵੀਂ-ਯਾਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਗੁਫ਼ਾ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ।[18]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਬੀਜ ਬਿਹਾੜਾ' ਪੁੱਜ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਪੰਡਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਥੇ ਠਹਿਰੇ। ਬੀਜ ਬਿਹਾੜਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਅਵਾਂਤੀ-ਪੁਰ' ਪੁੱਜੇ ਇਥੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ, ਇਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ੰਕਰਚਾਰੀਆ ਦੀ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਬਣੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗਏ, ਇਥੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਵ-ਫਸਲਫ਼ੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕੀਤੇ[19] ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਟੀਸੀ-1,000 ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 2664 ਓ.ਸੀ. ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਝੀਲ ਡੱਲ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਕੀਤੇ ਗਏ ।[20]

ਸ਼ੰਕਰਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਡੱਲ ਝੀਲ' ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 'ਡੱਲ ਝੀਲ' ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਗਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਡੱਲ ਝੀਲ' ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ 'ਚਿਨਾਰ' ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ। ਇਸ 'ਚਿਨਾਰ' ਨੂੰ 'ਚਿਨਾਰ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਚਿਨਾਰ ਹੇਠਾਂ ਬਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਹ 'ਚਿਨਾਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਕਬੂਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਦੋ ਵੇਰਾਂ ਆਏ ਪਹਿਲਾਂ 1575 ਸੀ.ਈ. ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੇਰ 1663-64 ਸੀ.ਈ.[21] ਨੂੰ ਉਹ ਜਿਥੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਆਏ ਉੱਥੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਭਾਈ ਕਮਲੀਆ' ਵੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਇਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਰੀਦ ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਏ। ਸ਼ਰੀਕਾ ਦੇਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਦੇ ਕੋਲ ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਪਹਾੜ [22] ਕੋਲ ਜਾ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ।

ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ ਜਾ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ॥
ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ॥
ਹੋਇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੀਨ ਮੁਹਾਣੈ ਮਰਣ ਜੀਵਣ ਕਾ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਵੈ ॥
ਰਬ ਕੀ ਰਜਾਇ ਮੰਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਕਰਤਾ ਮੰਨੇ ਆਪੁ ਗਵਾਵੈ॥
ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ, ਹੋਇ ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ॥ (ਅੰਕ ੧੪੧)

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਕਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਠੀਕ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਰੂਹਾਨੀ ਇਲਮ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਸਨ।

ਬੂਦ ਨਾਨਕ ਆਰਫੇ ਗਰਦਿ ਖ਼ੁਦਾ। ਰਾਜ ਹਾਏ ਮਾਰਫ਼ਤ ਰਾ ਰਹਿ ਕੁਸ਼ਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਲਮੇ-ਅਬਜਦ' ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ। ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਵੱਲਰ ਝੀਲ' ਵੱਲ ਗਏ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਲਰ ਝੀਲ ਵਿਚ ਬਣੀ 'ਵੱਲਰ ਦੀ ਲੰਕਾ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿਚ 'ਜਾਨਯ ਲਾਖ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹੁਨਰਮੰਦੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਨੰਬਰ ਇਕ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਇਹ ਜਜ਼ੀਰਾ ਜਾਂ ਲੰਕਾ ਜੈਨ-ਅਲਾ-ਬੁਦੀਨ ਬਡਸ਼ਾਹ ਨੇ (1420-1470 ਸੀ.ਈ.) ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:

"ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਜਗ੍ਹਾ, ਜਿਹੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੈਨ ਅਲਬੁਦੀਨ ਬਡਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਦੀਆਨੇ ਮਨਾਣ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਦੀਆਨੇ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ (847 ਹਿੱਜਰੀ)"[23]

ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਈ ਮੇਵੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੁੱਲ ਇਸ ਵੱਲਰ ਦੀ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਝੀਲ ਵੱਲਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਝੀਲ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬਾਂਡੀ ਪੁਰਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਝੀਲ ਵੱਲਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਸੋਪੁਰ ਥਾਵੀਂ, ਕਮਰਾਜ਼ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਹੋਏ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਦੇ ਕੋਲ 'ਕੋਟਤੀਰਥ' ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ।

ਬਾਰਾਮੂਲਾ[24] ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ 'ਹੁਸ਼ਕੀ' ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹੁਸ਼ਕੀ ਪੁਰ' ਰੱਖਿਆ ਸੀ।'ਕੋਟਤੀਰਥ' ਕੋਲ ਹੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਦਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ । 'ਕੋਟ ਤੀਰਥ' ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੜੀ ਦੇ ਰਸਤਿਓਂ ਕੋਹਾਲਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ) ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਤੇ ਟਿਲਾ ਬਾਲ ਗੁੰਦਾਈਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਚਨਾਬ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਸਰੂਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਤਲਵੰਡੀ (ਪੰਜਾਬ) ਪੁੱਜੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਤੱਰ ਖੰਡ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ - ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਚਰਣਿਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਅ ਦੀ ਮਹਿਕ ਵੰਡ ਕੇ ਸਦਾ ਤੌਹੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. **'ਦਬਿਸਤਾਨਿ-ਮਜ਼ਾਹਬ'** ਮ. ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਦਸਤਾਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੋਹਸਨ ਫ਼ਾਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਸ ਦੀ ਖਤੋ-ਕਿਤਾਬਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਸੀ।
2. ਡਾਕਟਰ ਟਰੰਪ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।
3. ਹਿੰਦੂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਪਰਬਤ ਮੇਰੂ ਜਾਂ ਸੁਮੇਰੂ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।
4. **'Travel of Guru Nanak'**, Kohli, Surinder Singh (Prof.) Punjab University, Chandigarh, 1978, P. 128.
5. Indian Office Records, British Library (MS Punj B-6).
6. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਅੰਕ: 903.
7. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਅੰਕ: 1024.

ISSN : 2395-1273

8. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਅੰਕ: 140.
9. **'Atlas Travels of Guru Nanak;'** Fauja Singh, Kirpal Singh, Punjabi University, Patiala, 1976, P. 61-62.
10. ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਅ-ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਬਕੌਲ **'ਦਬਿਸਤਾਨਿ-ਮਜ਼ਾਹਬ'** "ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਆਂ ਕਿ ਮਾਰੁਫ ਬ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੰਦ ਬੁਤ ਵ ਬੁਤਖਾਨਾ ਅਹਿਤਵਾਦ ਨ ਦਾਰਦ ।"
11. **"Atlas Travels of Guru Nanak"**, op. cit, P:30.
12. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)** (ਸੰ) ਗਿ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1970, ਅੰਕ: 527.
13. ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਚਹਿਲ ਪਟਿਆਲਾ ਵੀ (ਸੰ) ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ-**ਗੁਰਤੀਰਥ ਸਾਈਕਲ ਯਾਤਰਾ**, ਪਟਿਆਲਾ, 2016, ਅੰਕ: 494.
14. **"Gazetter of Kashmir and Ladak"**; First published 1890 (Re-print 1974) Delhi, P: 168.
15. **"Gazetter of Kashmir and Ladak"**, op.cit, P: 168.
16. **"The Sikh Review"** Calcutta, July 1993, P: 53-54.
17. Ibid.
18. **'Kashir Encyclopaedia'** (Kashmiri); Vol: 2, JÚK Academy of Art, culture of Language, Srinagar, 1989, P:23.
19. **"The Word of Lalla, the Prophetess"**, Temple, P.C (Sir).
20. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਕੁਝ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰਚਾਰੀਆ ਮੰਦਰ ਕੋਲ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸ਼ਿਲਾ 'ਤੇ ਖੋਦ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੁੱਕਰਚਾਰੀਆ ਫ਼ੇਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਡੋਗਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ (1905-1908 ਸੀ.ਈ.) ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਥੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਲੇਟਾਂ ਗਾਇਬ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ (ਸਵਰਗਵਾਸੀ) ਨੇ 'ਹਿਮਾਲ' ਦੇ ਇਕ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।
21. **'ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ'**, ਨਾਰਾ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1959 ਸੀ.ਈ.।
22. ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਨਾਲ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਲਗਾਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਕੂਰਾ (ਇਲਾਕਾ ਫਾਕ), ਗੁਲਾਬ ਬਾਗ਼ (ਇਲਾਕਾ ਤੇਲਾਰ), ਗੁਰੂ ਪੁਰਾ (ਇਲਾਕਾ ਪੀਰ ਬਰੀ) ਅਤੇ ਕੋਦਰੰਗ (ਤਹਿਸੀਲ ਕੁਲਗਾਉਂ)
23. **"Kashir Encyclopaedia"** op.cit.
24. **'Gazetteer of Kashmir and Ladak'**, op.cit., P: 168.

✧